

עלון המשפט

ביה"ד "נתיבות חיים" שע"י מוסדות מענה שמחה י-ם
בנשיאות הגאון הרב נפתלי נוסבוים שליט"א
פנים מאירות 1 י-ם טל: 02-5023637, פקס: 02-5023655

גליון חודש תמוז ה' תש"ע גליון מס' 32

בית דין לענייני ממונות ובית הוראה

בית הוראה לענייני ממונות "נתיבות חיים"
שע"י כולל חושן משפט "אוהל יוסף"

בית ההוראה מיועד לביור ענייני הקשורים לענייני ממונות, ניתן להתייעץ עם חברי בית הדין "נתיבות חיים" בענייני ממונות, וכן ניתן לקבל סיוע בעריכת חוזים צוואות וכדו' ללא צורך בקביעת תור. ניתן לקבל תשובות גם באידיש, באנגלית ובצרפתית.

בית ההוראה פתוח בימים א - ה בין השעות 15:30-13:40,
וביום ו' בין השעות 13:00-11:00. עם הגאון הרב נפתלי נוסבוים שליט"א

ניתן לפנות בשעות אלו גם בטלפון: 02-502-3637
או כל היום בפקס: 02-502-3655

דוא"ל: E-mail: beisdin@neto.net.il

כמו"כ ניתן לקבוע תור לדיונים בביה"ד "נתיבות חיים"
בפני: 052-7642-346

Questions related to monetary issues
can be addressed to the institute via our
website: www.en.din.org.il

חדש: ניתן לקבל מענה מיידי לכל שאלה הלכתית
גם בדיני ממונות באתר: www.din.org.il

תוכן העניינים

- א. פסקי דינים – דיני פיטורי עובד – חלק ב' – מקרים שניתן לפטר (חלק מפסקי הדינים נאמרו ביום העיון ניסן תש"ע)
- ב. הלווה באמצעות שיק, והבנק חייב את חשבון המלוה בפחות מערך השיק – מאמר ב – דין 'עבד כנעני' בגוי
- ג. מכתבים למערכת – פקיד בנק שטעה וחרג מסמכויותיו

פסקי דינים – דיני פיטורי עובד חלק ב' – מקרים שניתן לפטר

הרב יוסף פליישמן שליט"א

1. במקרה שאסור לפטר¹, האיסור קיים אף אם מצאו עובד יותר מוכשר, כל עוד הראשון עובד כראוי. אמנם, לענין מלמד התירו בגמ' לפטר כשמצאו מלמד יותר טוב משום ש'קנאת סופרים תרבה חכמה'². אמנם, הפוסקים סייגו היתר זה³ וכדלהלן: יש פוסקים שמתירים לפטר רק מלמד שהתחיל לעבוד לאחר שסיכמו בדיבור ולא עשו קנין, אבל אם התחייבו בקנין או שחתמו על חוזה, אסור⁴. יש פוסקים שמחדשים שההיתר בגמ' לפטר הוא רק ביחס להורדת המלמד ממעמדו, אך אם זאת חובה לשלם לו את שכרו עד סוף תקופת העבודה⁵. ויש פוסקים שכתבו, שבגמ' מדובר באופן שמצד דיני ממונות מותר לפטר, והגמ' משמיענו שעדיף לעשות כן לתועלת התלמידים וכן שאין איסור 'עני המהפך' או 'מחוסר אמנה'⁶. עוד יתכן לומר, שההיתר בגמ' הוא רק למלמד לרבים, ואפילו לענין תשלומין, אבל ליחיד שהעסיק מלמד אסור לפטר⁷. ויש שכתבו, שבזמנינו לא נהוג לפטר מלמד כשמוצאים מלמד יותר טוב, וממילא אסור לעשות כן⁸.

1. עיין בגליון הקודם שאסור לפטר בתוך תקופת ההסכם, או בתפקיד של שררה. 2. בב"ב דף כא ע"א "ואמר רבא האי מקרי ינוקי דגריס ואיכא אחרינא דגריס טפי מיניה לא מסלקינן ליה דלמא אתי לאיתרשולי רב דימי מנהרדעא אמר כל שכן דגריס טפי קנאת סופרים תרבה חכמה" ופירש"י "יתן לב להיות למד יפה שדואג מקנאת חבירו שסלקוהו מפניו שיביישנו בבני העיר". ופסק הרא"ש בפרק ב' ס' ח' כרב דימי, וכן נפסק בשו"ע יו"ד ס' רמה סעיף יח. 3. בשו"ת הרא"ש כלל קד ס' ד (מובא בבית יוסף חו"מ ס' שלד ובבאר הגולה ס' שלג סעיף ה אות ק) סותר את עצמו ממה שכתב בפסקים פ"ב ס' ח (הובא בהערה הקודמת), שכתב שם וז"ל: "ששאלת, מי ששכר מלמד לבנו ללמדו שנה אחת, ובתוך השנה מצא טוב ממנו, אם יש להוציא מן הראשון לתת לו דע, כי כיון ששכרו לזמן קצוב והתחיל במלאכתו, אינו יכול להוציאו מתחת ידו תוך זמנו, ואינו פושע במלאכתו", הרי שאף מלמד אסור לפטר. כדי ליישב את הסתירה כתבו הפוסקים כמה חילוקים בין שני פוסקים אלו וכפי שיבואר להלן. 4. כן פסק הערוך השולחן ביו"ד ס' רמה סעיף יט, וסברתו שהתחלת מלאכה אינה קנין, והמעסיק רשאי לפטר, אלא שחז"ל חייבו את המעסיק לשלם לעובד אם לא מצא עבודה אחרת (ועיין שם שמדייק כן מהירושלמי ב"מ פ"ו הלכה ג, מובא אף בנתיבות ס' שלג סק"ו), ובמלמד לא חייבו לשלם כדי שתהיה 'קנאת סופרים'. אבל אם היה קנין לא התירו לגזול משום 'קנאת סופרים'. 5. בפסקי דין רבניים ח"ח עמוד קלו (בראשות הג"ר שלמה טנא) חידשו שאמנם הגמ' מתירה לפטר את המלמד, אבל היתר זה אינו פוטר את המעביד מלשלם למלמד את שכרו. ודייקו כן ממה שהוסיף הבאר הגולה על דברי הרא"ש "ואם חזר בו בעה"ב צריך לשלם לו כל שכרו", משמע שזה עיקר כוונת הרא"ש לחייב את המעביד לשלם למלמד. אמנם, בדברי הרא"ש לא משמע כן, שהרי לא הזכיר חיוב תשלומין כלל ולא כתב רק שלא ניתן לפטר. וגם שלא ניתן לפרש כן בגמ' רק אם נאמר שיש איסור לפטר מלמד, בנוסף לחיוב תשלומין, מצד שררה או מצד חשד בעבודה ציבורית (עיין בגליון 31 דין 4), שהרי בעבודה רגילה אין איסור כלל לפטר אם המעביד מוכן להמשיך ולשלם משכורת. 6. בשו"ת מנחת יצחק ח"ד ס' עה אות ד הקשה על הערוך השולחן שכתב שלא אסר הרא"ש לפטר רק אם היה קנין, שבשו"ת הרא"ש כתב "כיון ששכרו לזמן קצוב והתחיל במלאכתו, אינו יכול להוציאו", הרי שסיבת האיסור היא התחלת המלאכה, ולא הזכיר הרא"ש כלל שהיה קנין נוסף. עוד מקשה שבחידושי הרמב"ן ובחידושי הרשב"א בב"מ דף עו ע"א כתבו במפורש שהתחלת המלאכה היא קנין בשכירות פועלים ככל שאר הקנינים. ולכן מפרש שדברי הגמ' אמורים על מקרה שאין שום איסור לפטר, וכגון שנשכר לתקופה מסוימת והתקופה הסתיימה, והגמ' מחדשת שמן הראוי לנהוג כן ולפטר מלמד כשמוצאים מלמד יותר טוב. ועיין שם שמביא בשם הפני יהושע בקידושין דף נט שאין איסור 'מחוסר אמנה' או 'עני המהפך' אף אם המלמד הראשון כבר הגיע לבית המעסיק. (יש לציין שבשו"ת אבני נזר חו"מ ס' יז פסק שבכל עבודה אין איסור 'עני המהפך' על המעסיק רק על העובד השני). 7. כן נראה לתרץ את הסתירה, שהרי מפירושו רש"י (הובא בהערה 2) נראה שסברת 'קנאת סופרים' שייכת רק במלמד של בני העיר, מה שאין כן בשו"ת הרא"ש, מדובר באב ששכר מלמד לבנו, וניתן לומר שבאדם פרטי לא נאמרה סברת 'קנאת סופרים' ואסור לפטר. כיצא בזה מצינו לענין פיטורי עובד שהזיק מבלי להתרות (עיין דין 2 והערה 12) שלדעת הרמב"ם קל יותר לסלק עובד ציבורי לתועלת הציבור מאשר עובד פרטי, והחזון איש בב"ק ס' כג אות ב מסביר דעת הרמב"ם ש"מצוה על פרנסי הציבור לסלקו לטובת הציבור להמנות את ההגון והישר". ואם כן אין קושיא מדברי הרא"ש שהרי

2. עובד שהתראש, וכתוצאה מכך נגרם למעביד נזק בלתי הפיך – נזק שלא ניתן לתיקון וכן לא ניתן לשום את גודל הנזק או להעריכו (בכסף), ניתן לפטר אותו ללא שום התראה⁹, ואפילו בתוך תקופת ההסכם¹⁰. ויש מי שסובר שההיתר לפטר ללא התראה אינו אלא אם עשה כן שלוש פעמים, ולא בגין התרשלות חד פעמית¹¹. ויש מי שסובר שאין היתר לפטר ללא התראה אלא בעבודה ציבורית¹². ואם הנזק שנגרם ניתן לתיקון או להערכה בכסף, אין לפטר אלא אם העובד עשה כן לאחר התראה¹³, ויש סוברים שבנוק זה צריך להתרות שלוש פעמים¹⁴.
3. עובד שעושה שלא כמקובל וגורם בכך נזק למעביד מוגדר כעובד ברשלנות וניתן לפטר אותו אם נתקיימו התנאים המבוארים בדין הקודם. דוגמאות לכך: עובד שנשאר ער בלילות ועיף בשעת העבודה¹⁵, או שצם בימים שאין חיוב לצום והצום מחליש אותו¹⁶, עובד המאחר לעבודתו יותר מהמקובל¹⁷, עובד שיש בסיס לחשוד בו שגונב את המעביד¹⁸, מלמד שאינו עובד לפי השיטות החינוכיות של מנהל המוסד¹⁹ ועובד המסתכסך עם עובדים אחרים²⁰.
4. אם מחמת אונס אין העובד יכול לעבוד כראוי, וכגון שמחסיר מהעבודה עקב מחלה, ניתן לפטר אם נראה שהאונס יימשך בעתיד²¹. אבל אין לפטר לאחר שהאונס עבר²².
5. גם עובד במשרה של שררה, שאסור לפטרו לעולם (עייני גיליון 31 דין 2), מכל מקום אם הוא מתרשל בעבודתו²³, או שמצבו הגופני מונע ממנו להמשיך לעבוד כראוי מותר לפטרו²⁴. היתר נוסף יש בתפקיד של שררה, שמותר לפטרו אם עבר עבירה בפרהסיא²⁵.

מדובר שם באדם פרטי. 8. כן כתב בשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' פז אות ג שבימי חז"ל לא היתה משרת ההוראה מכובדת, אבל בזמנינו היא משרה מכובדת ואסור לפטר מדין תפקיד של שררה. ובהמשך כתב שאף אם נאמר שההוראה איננה משרה מכובדת, מכל מקום בשו"ת חקרי לב או"ח סי' טו מוכח שאם נהגו במשרה מסוימת שלא לפטר, אסור לפטר אף אם מצד הדין אינה משרה של שררה. 9. מקור הדין הוא בב"מ דף קט ע"א "רוניא שתלא דרבינא הוה, אפסיד, סלקיה, אתא לקמיה דרבא אמר ליה חזי מר מאי קא עביד לי, אמר ליה שפיר עביד, אמר ליה הא לא התרה בי, אמר ליה לא צריכא להתרות, רבא לטעמיה דאמר רבא מקרי דרדקי שתלא טבחא ואומנא וספר מתא כולן כמותרין ועומדין דמי כללא דמילתא כל פסידא דלא הדר כמותרין ועומדין דמי". 10. כן משמע בשו"ת אגרות משה חו"מ ח"א סי' עה ענף ג, שמפרש בדברי הגמ' שרבינא העסיק את רוניא מבלי לקבוע תקופת עבודה, וסובר שמעיקר הדין סתם דינו כמפרש לעולם, ואף על פי כן התיר רבא לפטר. ואם כן הוא הדין אם פירש לתקופה מסוימת. וכן משמע בחזון איש ב"ק סי' כג אות ב, שמפרש את הגמ' שהמנהג היה להעסיק שתלא לעולם, ואף על פי כן התיר רבא לפטר כשהפסיד, שבמקרה זה לא נהגו. והיה מקום לפרש בדעת החזון איש שדוקא במקום מנהג התיר ולא כשסיכם במפורש, אבל אינו מסתבר לחלק בכך. 11. הנמוקי יוסף בדף סו (דפי הרי"ף) מביא בשם הראב"ד, הרשב"א והר"ן שאף שאין צריך התראה, צריך 'חזקה' שיעשה כן שלושה פעמים, או אפילו פעם אחת לאחר התראה, ובנוק שניתן לתקן צריך להתרות פעמיים או שלושה פעמים. המחבר בסי' שו סעיף ח פוסק בפשיטות שאין צריך התראה, והרמ"א מביא דעת הנימוקי יוסף בשם "ש אומרים". 12. לשון הרמב"ם בהלכות שכירות פ"י הלכה ז "הנוטע אילנות לבני המדינה שהפסיד וכן טבח של בני העיר שנבל הבמות", ובטעם שמותר לפטר ללא התראה כתב "הואיל והעמידו הציבור עליהן". הראב"ד שם משיג "וכן נמי אם שתלא דיחיד". וכתב המגיד משנה שמקור דעת הראב"ד הוא שהרי רוניא היה שתלא של רבינא, הרי שמדובר גם ביחיד, אבל הרמב"ם סובר שרוניא היה שתלא של הרבים, וקלקל אצל רבינא, והרמב"ם סובר שמותר לפטר עובד ציבורי גם אם הזיק רק ליחיד. ומקור דעת הרמב"ם הוא מלשון הגמ' 'ספר מתא' והיינו שהמילה 'מתא' על כל בעלי האומניות. החזון איש בב"ק סי' כג אות ב מסביר את סברת הרמב"ם "שמצוה על פרנסי הציבור לסלקן לטובת הציבור להמנות את ההגון והישר". הטור פוסק כדעת הראב"ד, המחבר מעתיק לשון הרמב"ם והרמ"א מביא דעת הטור והראב"ד בשם "ש אומרים" (הרמ"א מביא את דעתם לענין שתל והסמ"ע בס"ק יט כותב שהמחלוקת היא בכל בעלי אומניות). הסמ"ע בס"ק כ' מחדש עוד שלא רק אם הזיק, אלא אפילו אם מנע רווח שהיה מגיע אם היה עושה את מלאכתו כראוי, גם מותר לפטר. 13. כן משמע בגמ' שאם היה ניתן לתקן את הנזק היה צריך התראה, ולאחר התראה היה אפשר לפטר. 14. כן כתב הנימוקי יוסף שהובא בהערה 12, וכן כתב בבאיור הגר"א סי' שו ס"ק כג. 15. כן פסק המרדכי והובא ברמ"א סי' שלג סעיף ה, וכתב בבאיור הגר"א סי' לב שהמקור הוא מסוגיא דרוניא, הרי שמלמד שניעור בלילה דינו כעובד שמזיק נזק בלתי הפיך. ואם מנהל מוסד רואה על מלמד שעיף בעבודתו רשאי לפטר אותו לאחר שראה זאת פעם אחת או שלושה פעמים (תלוי במחלוקת הפוסקים שבדין 2). ונראה שאם היה ער בזמן שהמנהג כן, אינו נקרא 'משנה' ולא ניתן לפטר אותו. וכן אם נהג על פי מנהג קהילתו, גם לא ניתן לפטרו, שהרי המעביד ידע לאיזה קהילה הוא משתייך, וכדומה למה שהבאנו להלן בהערה 17 בשם שו"ת אגרות משה. (ועייני בקובץ הישר והטוב חלק ט עמוד קסט שפסק מסבירא להיפך) 16. בשו"ע או"ח סי' תקעא סעיף כ נפסק "תלמיד חכם אינו רשאי לישב בתענית... ומלמדי תינוקות דינם כתלמידי חכם" וכתב המגן אברהם בס"ק ג "דאיכא תרתי שממעטין במלאכת שמים וגוזלים את הבריות, דאפילו שאר פועלים אסורים להתענות שממעטים במלאכת בעל הבית... ועייני חו"מ סי' של"ג סעיף ה". ובסי' שלג סעיף ה נפסק שאסור לעובד להיות ער בלילה או להתענות, משמע ששניהם שווים, ואם כן כשם שמותר לפטר מלמד שניעור בלילה (עייני בהערה הקודמת), הוא הדין במלמד שצם. 17. כן פסק בשו"ת אגרות משה יו"ד ח"א סי' קלח. ומוכיח שם מע"ב דף כא שאסור לבטל תינוקות של בית רבן מלימודן כלל. אמנם, במקום שמקובל לאחר קצת לפעמים, פסק שם שאסור לפטר את המלמד, שעל דעת כן נשכר, אף שהמנהג הוא שלא כדיון. ופשוט שמוסד שהתנה עם המלמדים שאינם רשאי לאחר כלל, יכול לפטר מלמד שמאחר, שאם סוכם במפורש אין הולכים אחר המנהג. 18. כן פסק הרמ"א בסי' תכא סעיף ו, וכתב הערוך השולחן בסעיף ט שמדובר באדם שיש ראיות שהוא חשוד על הגזל, וכן כתב בספר פתחי חושן חלק שכירות פרק י הערה כו. 19. כן פסק בשו"ת מנחת יצחק סי' עה. 20. כן פסק בשו"ת אגרות משה חו"מ כ"א סי' עב וז"ל: "כשיכררו בידעיה ברורה שהוא בעל מחלוקת שמפריע את העבודה וההנהגה שם יוכלו לסלקו, דהוי טענה חשובה, וכשלא יבורר אין נאמנים בטענת כרי דהוא נחשב מוחזק". 21. כן פסק בשו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מה פרק י סעיפים א-ב. ומביא ראייה מרש"י בב"מ דף קט ע"ב שמותר לפטר מלמד שמלמד טעויות, וכתבו בחידושי הרשב"א והר"ן בב"ב דף כא שמדובר במלמד בטעות מחוסר ידיעה, הרי שמותר לפטר אף מלמד שאינו אשם. ובקובץ הטוב והישר חלק ט עמוד קסט הקשו עליו שמלמד שאינו יודע אשם בכך, שהיה לו ללמוד ולדעת. ואין זו טענה שהרשב"א והר"ן עצמם כתבו שם (לענין יואב שרצה להרוג את המלמד שלימדו טעות) "אבל כל דלא גמיר מאי הוה ליה למיעבד". אמנם, בקובץ שם הסכימו לדעת הציץ אליעזר, ומוכיחים כן מהערוך השולחן בסי' שלו סעיף ז שכתב על פועל שנתפס על ידי המלך, שאפשר לשכור פועל אחר במקומו ואין צורך להמתין לפועל הראשון. 22. שהרי אפילו אם פשע העובד ונראה שלא יעשה כן שנית, אי אפשר לפטר. וכן מוכח ברמ"א שהובא בהערה 18 שהתיר לפטר משרת שגונב רק אם חושש שיגנוב ממנו. וכל שכן אם העובד היה אנוס שאין טעם לפטר אם האונס עבר כבר. 23. כן נראה להוכיח מדברי שו"ת דברי מלכיא ח"ג סי' קנא שהוכיח שמותר לפטר ללא סיבה עובד שלא סוכם איתו מראש על תקופת העבודה, ממה שמצינו שהפוסקים אוסרים לפטר עובד במשרה של שררה, משמע שעובד במשרה שאינה של שררה מותר אף ללא סיבה. ואם נאמר שיש דין מיוחד במשרה של שררה שאסור לפטר אפילו כשיש רשלנות, או שכדי לפטר במשרה של שררה צריך שתהיה יותר רשלנות, היה לו לומר שהחילוק ביניהם הוא כשיש סיבה לפיטורין. גם בשו"ת אגרות משה סי' עה כתב שניתן לפטר עובד של שררה אם גורם מחלוקת במקום העבודה. וכן בשו"ת בית שלמה חו"מ סי' יז כתב שניתן לפטר רב עקב רשלנות. וכן מסתבר, שהרי האיסור לפטר במשרה של שררה נלמד מהפוסק "הוא ובניו בקרב ישראל" (עייני גיליון 31 הערה 4) ולגבי הכן הדין הוא שאם אינו ראוי אין לו זכות קדימה לאחרים, ואם כן מסתבר שאף את האב ניתן לפטר אם אינו ראוי. אמנם בספר פתחי חושן חלק שכירות פרק י הערה לה כותב שכדי לפטר עובד במשרה של שררה צריך שתהיה יותר רשלנות מאשר בעובד במשרה שאינה של שררה. ולא מצאתי מי שמחלק כן. 24. כן כתב בשו"ת מהר"י ברונא סי' פה לענין ש"ץ, שהוא תפקיד של שררה, שאם קולו שבור אפשר לפטרו. וכן מפורש בשו"ת יעקב ח"א סי' כט שמה שכתב הרמב"ם (עייני בהערה הבאה) "ואין מורדין משרה אלא אם סרח", "האי כללא לא דווקא... דכל שנולד סיבה בגופו אינו בכלל זה", והביא ראייה ממה שכתב בשו"ת הרשב"א ח"ו סי' קצא שזקן מופלג אינו יכול להמשיך להיות בסנהדרין בגלל שאינו רחמן, וכן כהן שנעשה רועד אינו יכול להמשיך בעבודה.

6. מעביד שהעסיק את ידו ולאחר מכן נעכרו היחסים ביניהם, או אם העסיק את מחותנו ולאחר מכן התפרק הקשר, אין המעביד רשאי לפטר את העובד לפני תום תקופת ההסכם²⁶. אמנם, אם המעביד לא היה זקוק לעובד ושכר את העובד רק כדי להטיב עם ידו וגם אמר זאת לעובד, רשאי לפטר לאחר שהידידות הופסקה²⁷. וכן הדין אם יש הוכחה אחרת שהמעביד שכר את העובד רק בגלל נסיבות מיוחדות והמעביד אמר זאת לעובד ולאחר מכן התבטלו הנסיבות²⁸. וכל שכן אם המעביד התנה במפורש שיהיה רשאי לפטר אם המצב ישתנה²⁹.

7. האמור בדין 6 הוא בסוג עבודה שאין צורך בקשר תמידי עם המעביד, כך שהסכסוך אינו מפריע לעצם העבודה. אבל אם מדובר בעבודה שצריך שיהיה קשר ושיתוף פעולה בין העובד והמעביד, והעובד גרם להערכת היחסים ולאי נעימות לעובד יחד, מותר לפטר את העובד אפילו אם המעביד לא התנה עימו כלום בשעה ששכרו, משום ש"אין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת"³⁰. ואפילו אם אין העובד אשם בהידרדרות ביחסים, אלא אנשים אחרים גרמו לכך, כגון מחותנים שבני הזוג נפרדו, אם גם המעביד אינו אשם בכך ולא היה עליו לצפות מראש שזה יקרה, רשאי המעביד לפטר את העובד³¹.

8. לדעת הפוסקים, שאם העסיקו עובד מבלי לסכם על תקופת העבודה, אפשר לפטר אפילו ללא סיבה³², מכל מקום, יש סוברים שהמעביד חייב להודיע לעובד פרק זמן מראש, כדי שיוכל למצוא עבודה אחרת³³. ויש חולקים³⁴. אמנם, בזמן שהעובד אינו יכול למצוא עבודה אחרת כלל, וכגון משרת הוראה באמצע הזמן, נראה שלכל הדעות לא ניתן לפטר³⁵.

9. עובד במשרה שהיא לכל החיים ופורש לעת זקנתו כשאינו מסוגל לעבוד עוד, אין חיוב מן הדין להמשיך ולשלם לו משכורת³⁶. אמנם, יש שהסתפקו שאולי יש חיוב בכך, אבל מהפוסקים אינו נראה כן³⁷. לכל הדעות מצוה על המעביד להמשיך ולשלם משכורת לעובד לפני משורת הדין, אם אין לו פרנסה ממקור אחר, ויש מקרים (כגון במוסד ציבורי) שבית הדין רשאי לכופף את המעביד לשלם³⁸.

25. כן כתב בשו"ת הרדב"ז סי' ב' אלפים עח בשם שו"ת הרמב"ם "שאינ מורידין אדם מקדושתו מסנהדרין גדולה ועד חזן הכנסת, אלא אם כן עבר עבירה בפרהסיא"²⁶. בב"מ דף קא ע"ב מסופר על אחד שהיה זקוק למקום לאכסן את היין שקנה, וביקש מאשה לאכסן את היין בביתה וסירבה. הלך ההוא וקידש את האשה ואז הסכימה לאכסן את היין, ולאחר מכן גירשה. חז"ל התירו לאשה להוציא את היין בטענת "לכולי עלמא ניחא לי לאוגורי ולך לא ניחא לי דמית עלי כי אריא ארבא". וכתב בחידושי הריטב"א שם "פירוש שאף בשעת השכירות גילתה דעתה שאינה רוצה להשכירה וכיון דכן אגן סהדי כי מה שעשתה מפני הקידושין עשתה וכאילו התנתה בפירוש דמי... אטו המשכיר או המשאל בית לחבירו לזמן ידוע כשהוא אוהבו ואח"כ היתה מריבה ביניהם כלום יכול להוציא מן הבית שהשכיר או שהשאל לו". והיינו שרק אם גילתה דעתה שאינה רוצה להשכיר התירו לה להפסיק את השכירות. דבריו הובאו בנימוקי יוסף דף נט ע"א ובדרכי משה סי' שיב ס"ק א וכן פסק הרמ"א בסי' שיב סעיף ט. 27. הדרכי משה מדייק מדברי הנימוקי יוסף (הובא בהערה הקודמת) "ומשמע שם שאם אמר לו תחילה שמשכיר לו משום שהוא אוהבו ונעשה שונאו יכול להוציא" וכן פסק בשו"ע שם. והקצות שם מקשה עליו שאין יועיל גילוי דעת בלבד שיהא מושכר רק על תנאי שיהיה אוהבו, הרי צריך תנאי כפול (עיין שו"ע סי' רו סעיף א), וכתב שאין ללמוד מהאשה שאכנסה את היין, שהיא סירבה במפורש להשכיר ורק לאחר שקידשה הסכימה, הרי זה גילוי דעת גמור ואומדנא דמוכח שאין צריך תנאי כפול, אבל המשכיר בית, סתם בתים עומדים להשכיר ואין הוכחה שאם לא היה אוהבו לא היה משכיר לו. הנתיות בס"ק ז מיישב דברי הרמ"א שמדובר באחד שלא היה משכיר את הבית ואמר לשוכר שמשכיר לו רק בגלל שהוא אוהבו. בנידון דידן נראה שאף לדעת הקצות אם ידוע שלא היה זקוק לעובד ואומר לו שמעסיק אותו רק כדי להטיב עימו בגלל שהוא אוהבו אין צריך תנאי כפול. 28. במקום שיש אומדנא דמוכח שאדם עושה את העסקה רק בגלל סיבה מיוחדת וגם אמר זאת לצד השני, הרי זה כאילו התנה ואין צריך לתנאי כפול, כמבואר בקידושין דף מט ע"ב שאדם שמכר קרקע כדי לעלות לארץ ישראל, וגם אמר זאת לקונה, ולא הצליח לעלות, המכר בטל. 29. ולענין אם צריך תנאי כפול וכל משפטי התנאים, דעת הנתיות בסי' שיב ס"ק ז והקצות בסי' שיט ס"א צריך תנאי כפול, אבל הערך ש"י בפירושו על השו"ע סי' ש"ב ס"ק ט כתב שאין צריך, זאת על פי המשנה למלך בהלכות זביה פ"ג ה"ח שכל דבר שהתנאי בא רק להפסיק המשך הדבר אין צריך תנאי כפול, שהתנאי אינו לבטל את המעשה אלא לקבוע את תקופת הזמן שהשכירות תימשך. וכן גם בנידון דידן, התנאי בא לקבוע שההסכם יימשך רק כל עוד שיהיה אוהבו וכדומה. בנוסף לכך דברי הקצות והנתיות הם לענין שכירות קרקע, והנתיות בסי' רו ס"ק א וסי' רמא חידושים ס"ק יא מביא שהמנהג הוא להצריך תנאי כפול רק בקרקעות ולא במטלטלין, ולפי זה יש לדון אם שכירות פועלים דינו לענין זה כעסקה בקרקעות או כעסקה במטלטלין. 30. כן פסק בשו"ת מהרי"ל סי' עז והובא בבית יוסף סי' שיב מחודש ג בשנים שהיה ביניהם ויכוח על הבעלות בבית, לאחר שצד אחד ניצח בדין רצה השני להמשיך לגור בבית בשכירות ובעל הבית טען שלאחר המריבות שהיו ביניהם אינו יכול לגור יחד איתו. ופסק מהרי"ל שהדין עם בעל הבית ויכול להוציא את השני אף באמצע החורף, אלא שראוי שבעל הבית ינהג לפני משורת הדין ולא יוציא את השני באמצע החורף, שהרי אי אפשר לו למצוא בית אחר. בדומה לזה פסק בשו"ת שמן רוקח סי' עז בשוכר דירה שהיה מתגורר יחד עם המשכיר והשוכר הלשין על המשכיר, שהמשכיר יכול לפנות אותו מן הדירה אפילו באמצע תקופת השכירות, ואפילו שלא התנה עימו המשכיר כלום בהתחלת השכירות. וכתב שאף שהרמ"א בסי' שיב סעיף ט לא התיר להוציא שוכר שנעשה שונא, אלא אם פירש בהתחלת השכירות שהוא משכיר לו משום שהוא אוהבו, היינו רק בשוכר שאינו גר יחד עם המשכיר, וכמו במעשה בגמ' שהשוכר רק אכסן את היין (עיין הערה 26) אבל אם שניהם גרים יחד ואי אפשר להמשיך בזה והשוכר הוא הגרם, ודאי שהשוכר נדחה מפני המשכיר ולא להיפך. ואם בשכירות בית הדין כן כל שכן בשכירות פועלים, שהיי שוכר יש לו קנין בגוף הבית ואף על פי כן ניתן להוציא, כל שכן עובד שאין לו זכות קניינית, וכמו שכתב הנתיות בסי' שלג ס"ק ד. 31. על אף שמהפוסקים שהובאו לעיל אין הוכחה רק על מקרה שהעובד גרם לכך, עם כל זה נראה שכיון שהמצב כיום הוא שהמעביד אנוס ואינו מסוגל להמשיך לעבוד יחד עם העובד, רשאי לפטר את העובד אף בתוך תקופת ההסכם, וכפי שהדין הוא בכל מקרה שקרה אונס שלא היה צפוי מראש לא לעובד ולא למעביד, שהמעביד אינו חייב לשלם לעובד כלום, וכמו שנפסק בשו"ע סי' שלג סעיף א ובסי' של"ד סעיף א. דוגמא לכך גם מצינו בשו"ת הרמ"א סי' כ באחד שהשכיר בית והשוכר היה גר יחד עם המשכיר, והמשכיר רצה להפסיק את השכירות משום שאשת השוכר חלתה ופחד שידבק מהמחלה, והרמ"א אסר על המשכיר להוציא את השוכר רק בגלל טעמים אחרים שחשש זה אינו אונס, ומוכח שאם באמת לא היה אפשרי לגור יחד היה המשכיר יכול להוציא את השוכר באמצע השכירות. 32. עיין עלון הקודם דין 1. 33. לענין שכירות בתים מבואר בב"מ דף קא ע"ב ובשו"ע סי' שיב סעיף ה שהמשכיר בית בסתם צריך להודיע לשוכר שלושים יום מראש שהוא רוצה לסיים את השכירות, כדי שיוכל השוכר למצוא דירה חלופית. החזון איש בב"ק סי' כג אות ב מחדש שיש לדמות שכירות פועלים לשכירות בתים, והמעביד חייב להודיע פרק זמן מראש, וכן העובד חייב להודיע מראש שהוא רוצה להפטר, וכדין דבר האבד שמבואר בסי' שלג סעיף ד שהעובד אינו רשאי לחזור בו. אמנם, פרק הזמן אינו שלושים יום, כמו בשכירות בתים, אלא תלוי בנסיבות בענין. מסתבר שאם העובד הרשע לא גנב, ומותר לפטר ללא הודעה מוקדמת, אף לדעת החזון איש. 34. בשו"ת דברי מלכיאל ח"ג סי' קנא כותב שתקנת חז"ל להודיע מראש היא רק בשכירות בתים, ולא מצינו דין זה בשכירות פועלים. 35. בדומה לדין המבואר שם בשכירות בתים, שאין להוציא שוכר באמצע החורף, משום שלא ניתן לשכור דירה אחרת בתקופה זו. מסתבר שאף הדברי מלכיאל (הובא בהערה הקודמת) יסכים לדין זה, מאחר וידוע שלא ניתן למצוא עבודה אחרת בתקופה זו, כל המעסיק עובד בסתם בתחילת התקופה, הרי זה כאילו פירש שמעסיק אותו עד לסוף התקופה. ואף בשכירות בתים האיסור להוציא באמצע החורף הוא רק מתקנת חז"ל, מכל מקום נראה שבעובדי הוראה שלא עובדים כל השנה ברצף, יש להתייחס לכל התקופה כיחידת שכירות אחת, ולא ניתן לפטר בתוך התקופה מעיקר הדין. וכן פסק בשו"ת שבט הלוי ח"ח סי' שטו שאין לפטר אברך מהכולל באמצע הזמן, מכיון שבדרך כלל לא ניתן למצוא כולל אחר באמצע הזמן. אבל עדיין יש חילוק בין החזון איש להדברי מלכיאל, שלדעת החזון איש חייב ראש הכולל להודיע לאברך פרק זמן לפני תחילת הזמן, כשם שבשכירות בתים יש להודיע שלושים יום לפני סוכות, אבל לדעת הדברי מלכיאל ניתן להודיע ממש לפני התחלת הזמן. 36. בשו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' כו כתב שהמנהג הוא להמשיך לשלם לעובדים שהזדקנו ואינם יכולים להמשיך בעבודתם, ולכן כל המעסיק עובד לכל החיים הרי הוא

10. עובד שפוטר בתוך תקופת העבודה שלא כדין, והעובד אינו מוצא עבודה אחרת³⁹ המתאימה לו⁴⁰, המעביד חייב לשלם לו את השכר שסוכם, בניכוי שווי ההנאה של העובד מכך שהוא אינו צריך לעבוד⁴¹. דין זה אמור אפילו אם אלמלא ההסכם עם המעביד, גם לא היה העובד מוצא עבודה אחרת⁴².

11. יש אומרים שהתשלום המבואר בדין הקודם מוגדר כשכר עבודה רגיל וחלים עליו כל דיני תשלום שכר שכיר⁴³, כגון שחייב לשלם בכסף, ואם אין לו, חייב למכור מיטלטליו בעצמו ולשלם בכסף⁴⁴, ואם אינו משלם בזמן עובר על איסור 'בל תלין'⁴⁵, ואם מת המעביד, העובד גובה מעיזבונו. ויש חולקים וסוברים שהתשלום אינו מוגדר כשכר עבודה אלא חיוב נזיקי, וממילא אין המעביד עובר על 'בל תלין' אם אינו משלם בזמן⁴⁶, ויש להסתפק אם חייב לשלם במזומן או אפילו במטלטלין⁴⁷ והאם יגבו מעיזבונו⁴⁸. לפי כל הדעות מסתבר שאינו חייב לשלם את כל המשכורות העתידיות מיד עם הפיטורין, אלא ישלם כל משכורת ביום שהיה משלם אם העובד לא היה מפוטר⁴⁹, אלא אם כן נהוג לשלם מיד⁵⁰.

12. במקרה שהאיסור לפטר אינו מכוח ההסכם ביניהם, אלא מצד שררה או חשד, אם עבר המעביד ופיטר יש מי שאומר שאינו חייב לשלם לעובד כלום⁵¹. אבל אם בעקבות הדין התפרסם המנהג שלא לפטר, חייב המעביד לשלם לעובד, מכיון שלאחר שנהגו כן חוזר האיסור להיות כתנאי בהסכם⁵².

על דעת המנהג וחייב לשלם להם פנסיה. ופשוט שאם יש מנהג הדין כן, שהרי בפועלים הולכים אחר מנהג המדינה, וכמו ששינוי בב"מ פרק ז משנה א. 37. בפתחי חושן חלק שכירות פ"י סעיף יב מסתפק בזה, ושם בהערה לו מסביר שכיון ששכרו את העובד לכל ימי חייו, אף שידעו ששכיר שיוזקן בעתיד ולא יוכל להמשיך לעבוד, מסתמא על דעת כן שכרו שישלם לו אף לאחר שיוזקן. ומביא שם ראיה משו"ת הרשב"א ח"א סי' ש, אבל באמת נראה ברשב"א להיפך שאף חזן שנשכר לכל החיים אין הציבור חייב לשלם לו את שכרו לאחר שהזדקן. (ועיין צ"ץ אליעזר שם שדחה קצת את הראיה, שיש לומר שמדובר שם בחזן שלא היה מקבל משכורת כלל וכל הנידון הוא רק מצד חשד, או שהיתה לו משכורת מעבודה נוספת, שאפילו אם לא ישלמו לו על החזנות עדיין יהיה לו פנסיה). גם משו"ת שבות יעקב ושו"ת מהר"י ברונא שהובאו בהערה 24 יש להזכיר וניתן לפטר עובד שהזדקן. 38. בספר תשובות והנהגות ח"א סי' תתלג דן על עובד שהזדקן בדרום אפריקה, ולא היה נהוג שם לשלם פנסיה, ופסק שאם עבד בתפקיד ציבורי ועכשיו יהיה עני, כופין את הציבור לשלם לו לפנים משורת הדין, שהציבור הם עשירים, שאף אם אין כסף לקופת הקהל, הרי אפשר לדרוש מהציבור להוסיף יותר על 'דמי חבר', והדין הוא שכופין את העשיר לנהוג לפנים משורת הדין עם העני, כמבואר בש"ך חו"מ סי' רנט סק"ג. והוא הדין בכל מעביד בעל אמצעים והעובד עני שיהיה חייב לנהוג לפנים משורת הדין. גם בשו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' קסז חייב מעביד לשלם קצת לעובד עני שחלה לאחר עבודה של הרבה שנים, מדין כופין על לפנים משורת הדין. 39. בשכירות בתים, כשהשוכר רוצה לצאת באמצע תקופת השכירות, מבואר בסי' שייב סעיף ז וברמ"א שם שהשוכר חייב לשלם למשכיר לכל תקופת השכירות ולחפש בעצמו שוכר אחר, אבל בשכירות פועלים כתב החזון איש בב"ק סי' כג אות ה ואות ח שאינו מוטל על המעביד למצוא עבודה אחרת לעובד, אלא אם העובד יכול למצוא עבודה אחרת, לא הפסיד כלום והמעביד פטור, שעל דעת כן לא השתעבד. כמו כן לדעת התביעות בסי' שלג סק"ד וסק"ו שכל מה שהמעביד משלם אם פיטר שלא כדין הוא מדין מזיק, אם כן אם העובד יכול למצוא עבודה אחרת, בודאי שהמעביד לא הזיקו כלל. 40. בשו"ע סי' שלג סעיף ב מבואר שהמעביד יכול לתת לעובד לעבוד עבודה דומה מבחינת הקושי, אבל אם מציע לו עבודה יותר קשה שמקבלים עליה יותר כסף בהתאם, או שהמעביד עצמו מוכן להוסיף כסף עבור הקושי, נחלקו הראשונים אם המעביד יכול לדרוש כן מהעובד, או חייב לשלם לו את שכרו והעובד ישב בטל. החזון איש בב"ק סי' כג אות ד כותב שאף לסוברים שניתן להציע עבודה קשה, היינו רק לעובד שדרשו לעבוד עבודה כזו, ולא למי שאין דרכו בכך. 41. ואם אין העובד נהנה מכך שאינו עובד יש לשלם לו את כל שכרו. דוגמאות לכך מציינו בסי' שלה סעיף א. 42. כן נפסק בשו"ע סי' שלג סעיף א, סמ"ע שם סק"ו ושו"ך סק"ו וסי"ק יב. 43. כל הדינים האלו מבוארים בחזון איש בב"ק סי' כג אות לו. וטעמו שהוא סובר שהחייב לשלם לפועל שפוטר הוא מצד שההתחייבות לשלם לו שכרו היא בין אם יעבוד ובין אם יפוטרו, וממילא יש לשלם לו כאילו המשיך בעבודתו. 44. כן הדין בכל עובד שיש לשלם לו בכסף בלבד, ויש לזה שני טעמים בראשונים, רש"י בב"מ דף ק"ח ע"א ד"ה אין שומעין סובר מצד איסור 'בל תלין' יש לשלם בכסף, והרשב"א סובר שהחייב הוא מצד שעל דעת כן נשכר אצלו. ופתחי תשובה סי' שלו מביא בשם ספר דברי משפט שבשו"ע נפסק כטעם הרשב"א ולא כרש"י. 45. לכאורה יש לעיין בזה, שהרי הריטב"א בקידושין דף מז ע"ב ד"ה הא סובר שהתחלת מלאכה הוא קנין רק מדרבנן, ואם כן היה צריך לומר שלא יעבור ב'בל תלין' רק מדרבנן. גם יתכן לומר שאף אם התחלת מלאכה היא קנין מכל מקום אין איסור 'בל תלין' כלל, כיון שהחייב אינו עובר עבודתו אלא מתמת הקנין. 46. היינו לפי הסוברים שהחייב הוא מצד 'דינא דגרמי' או מצד תקנת חכמים לחייב את המעביד כמזיק, אם כן אין המעביד עובר ב'בל תלין'. השיטה שהחייב הוא מצד 'דינא דגרמי' היא שיטת התוספות בב"מ דף עז ע"ב שדין 'הלכו פועלים' המבואר בגמ' שאין המעביד יכול לחזור בו היינו שלאחר שלב זה אין הפועלים יכולים למצוא עבודה אחרת והמעביד חייב מ'דינא דגרמי' על שהפסיד להם יום עבודה, וכן סוברים הקצות בסי' שלג סק"ג, מהחנה אפרים הלכות שכירות פועל סי' ד ועוד אחרונים בדעת התוספות שהתחלת מלאכה היא רק חיוב מ'דינא דגרמי'. (אמנם, הגרע"א בדרוש וחיידוש ועוד אחרונים סוברים בדעת התוספות שהתחלת מלאכה היא קנין). בדומה לזה כתב בחידושי הריטב"א (החדשים) בב"מ סוף דף עג שהחייב הוא מדין 'ערבות' שהעובד סמך על המעביד שיהיה לו עבודה ולא פנה לחפש עבודה אחרת. אמנם, בחידושי הרמב"ן בחידושי הרשב"א ובנימוקי יוסף שם כתבו שהתחלת מלאכה היא קנין גמור, ולכאורה כן דעת השו"ע, שהרי פסק בסי' שלג סעיף ב שהמעביד חייב גם אם העובד בין כך לא היה מוצא עבודה, ולפי תוספות במקרה כזה היה פטור. אבל באמת אינו מוכרח שהשו"ע יסבור שהתחלת מלאכה היא קנין, שהרי בספר מחנה אפרים הלכות שכירות פועלים סי' ד מפרש בדעת הרא"ש שהחייב לשלם אחר התחלת מלאכה הוא מדין קנס. וכן מפרש הנתיבות בסי' שלג סק"ד בדעת השו"ע שהחייב לשלם לאחר התחלת מלאכה הוא 'מדין מזיק מתקנת חכמים'. בנוסף לזה, אפילו אם נאמר שהתחלת מלאכה היא קנין גמור, מכל מקום אפשר אין עוברים ב'בל תלין' רק אם החייב הוא תמורת עבודה בפועל ולא בהתחייבות בקנין. 47. לפי השיטות שהחייב הוא מצד מזיק או 'גרמי', לכאורה אין חיוב לשלם במזומן, אלא אפילו בסובין וככל מדיק (עיי' שו"ע סי' תיש סעיף א). לא מביעיא לדעת רש"י (הובאה בהערה 44) שהחייב לשלם במזומן תלוי באיסור 'בל תלין', אלא אפילו לדעת הרשב"א שהחייב הוא מצד שעל דעת כן נשכר, מכל מקום אם העובד פוטר, לפי שיטות אלו אינו חייב מצד התחייבות אלא מצד תקנת חכמים או 'גרמי'. 48. לפי דעת התוספות שהובאה בהערה 46 שהחייב הוא מ'דינא דגרמי', אם כן יתכן שאם המעביד מת אין גובים מנכסיו, ותלוי במחלוקת הרמב"ן והש"ך בסי' שפו סק"א, אם 'דינא דגרמי' הוא מן הדין או קנס, שבקנס אומרים שלא קנסו בנו אריין. 49. לפי החזון איש שסובר שהחייב הוא לשלם לעובד כאילו לא פוטר, פשוט שאין צריך לשלם אלא בזמן שהיה אמור לשלם לו לולא הפיטורין. ואף לדעת הסוברים שהחייב הוא מדין זיק או ערבות, מכל מקום אין הנזק נעשה כשהמעביד מוסר לעובד הודעת פיטורין, אלא כל חודש שאינו מעסיק אותו הוא מזיק לו, וממילא החייב הוא כל חודש. 50. בפיצוי פיטורין הנהוג בארץ ישראל (אף במקרה שמותר לפטר), המנהג הוא כפי החוק, לשלם את כל הסכום מיד עם הפיטורין. 51. כן חידש בשו"ת אגרות משה חו"מ ח"א סי' עה ד"ה והנה בעובדא, וטעמו שאיסור שררה ואיסור 'מעלין בקודש' הם איסורים צדדיים ולא מדיני ממונות. ולולא דבריו היה מקום לומר שגם באופן זה המעביד חייב לשלם לעובד, שתקנת חכמים היתה שהקנין בהתחלת מלאכה יחול לעולם, ובפרט לסוברים שאיסור שררה הוא מן התורה. בספר משפט הפועלים פרק יד מדייק מדברי הביאור הלכה שחולק וסובר ששררה היא אף איסור ממוני, שכתב בסי' נג ד"ה אם באו שאי אפשר לסלק חזן על סמך קול שעבר עבירה, משום שאין סומכים על קול להפסיד ממון, ואם יפטר את החזן יפסיד את שכרו, ומשמע שאם יש איסור שררה חייבים להמשיך ולשלם לחזן. ויש לדחות את הראיה, שלאחר שהתפרסם המנהג שלא לפטר חזן, שוב יש גם חיוב ממון מצד המנהג. וראיה לזה שהביאור הלכה מוכיח שחייבים לשלם לחזן שפוטר מדברי הים של שלמה בחולין פ"א הלכה נב, ושם מדובר בחזן שפוטר בתוך תקופת ההסכם. ואם הביאור הלכה מדבר במקום שהאיסור לפטר הוא רק מצד שררה, כיצד מוכיח מהים של שלמה שמדובר בתוך תקופת ההסכם. 52. כן נראה בשו"ת אגרות משה חו"מ ח"ב סי' לד. אבל אם לא התפרסם המנהג אינו נחשב כאילו סוכם במפורש, וכמו שכתב הש"ך בחו"מ סי' מב סק"ו לו.

הלווה באמצעות שיק, והבנק חייב את חשבון המלוה בפחות מערך השיק – מאמר ב – קנין מדין 'עבד כנעני' בגוי

שאלה:

א. נשאלנו, אדם הלווה לחבירו 10,000 דולר באמצעות שיק של עצמו, הלווה הלך לפדות את השיק וקיבל את כל הסכום הרשום, אבל פקיד הבנק טעה ולא חייב את חשבוננו של המלוה רק בסך 1,000 דולר. בעלי הבנק הם גויים. הלווה טוען שאינו חייב לפרוע רק 1,000 דולר שהמלוה חויב בהם. לדבריו הרי זה כאילו לווה 1,000 דולר מהמלוה, והשאר קיבל מהבנק ולא מהמלוה. המלוה דורש מהלווה את כל הסכום שקיבל מהבנק, דהיינו 10,000 דולר, בטענה שטעות הבנק היא לזכותו.

תשובה:

- א. לדעת רוב הפוסקים יש דין 'עבד כנעני' בגוי (היינו, אדם יכול לקנות קרקע בכסף שגוי נותן למוכר עבורו), וכן מוכח לכאורה בדברי הריטב"א והרמב"ן. אמנם, הערך ש"י, החזון איש והגר"ח הלוי סוברים שאין דין 'עבד כנעני' בגוי ובמי שאינו בתורת שליחות.
- ב. בנידון דידן, בנוסף למה שכתבנו במאמר א', שמסתבר שהלווה מתחייב תמורת קבלת השיק את כל הסכום הרשום בו, אף שעדיין לא גבה. במקרה שהלווה קיבל את הכסף מפקיד הבנק, יש לחייב את הלווה אף מצד סברא נוספת, שהכסף שקיבל מהבנק בשליחותו של המלוה משעבדת אותו למלוה, כאילו קיבל את הכסף מידי, ומדין 'עבד כנעני' בגוי.

מקורות

סך זה לנכרי וממילא הוא פרעון ואין ישראל חייב לישראל כלום אלא ישראל חייב לנכרי ובשביל המתנה מתחייב רבית לנכרי, אלא ודאי דגם זה מטעם שליחות ומ"מ מהני בעבד בע"כ דכיון דרבו בעלים עליו עושה גם זה שיהא בשביל העבד בעל כרחו". וכעין דבריו הקשה גם בחידושי רבינו חיים הלוי הלכות לווה ומלוה סוף פרק ה, ומסיק שאין דין 'עבד כנעני' בגוי. וכן הוכיח בספר ערך ש"י חו"מ סי' סא ד"ה ונלע"ד.

יישוב על ראיית החזון איש

כדי ליישב ראיית החזון איש והגר"ח יש להקדים ולצטט את סוגיית הגמ' בב"מ דף ע"ב. "ישראל שלוה מעות מן הנכרי ברבית וביקש להחזירם לו, מצאו ישראל אחר ואמר לו תנם לי ואני אעלה לך כדרך שאתה מעלה לו, אסור, ואם העמידו אצל נכרי מותר... (ומקשה) כיון דאין שליחות לנכרי איהו ניהו דקא שקיל מיניה רביתא אמר רב הונא בר מנחם משמיה דרב אחא בריה דרב איקא הכא במאי עסקינן כגון דאמר ליה הניחם על גבי קרקע והיפטר". פירוש דברי הגמ': ראונו לווה כסף מהגוי בריבית ובקש להחזירם, שמעון מבקש ממנו שיתן לו את הכסף והוא יתן לגוי את הריבית שראובן חייב, אסור. ואפילו אם העמיד ראונו את שמעון לפני הגוי והגוי הסכים שיתן את הכסף לשמעון, גם כן אסור, משום שאין ראונו נפטר מהגוי על ידי מה שנותן הכסף לשמעון שאין שליחות לגוי, ועדיין הכסף של ראונו, ושמעון לווה מראובן, והריבית שיתן שמעון לגוי היא במקום מה שחייב לראובן, וכאילו נותן לראובן ואסור. ורק אם יאמר הגוי לראובן הניחם על גבי קרקע והפטר מותר. ומקשה החזון איש שאם נאמר שיש דין 'עבד כנעני' בגוי, אם כן, אף שראובן נתן את הכסף לשמעון, מכל מקום שמעון מתחייב ישירות לגוי מדין 'עבד כנעני' וכאילו קיבל המעות מן הגוי, ואמאי יהיה איסור ריבית.

אמנם טענה זו שאם שמעון משתעבד ישירות לגוי, שוב אין איסור ריבית, איננה מוסכמת. יתכן לומר, שאף ששמעון חייב ישירות להגוי, מכל מקום, מכיון שחייב זה נוצר מהכסף שראובן נתן לו כדי שישתעבד לגוי, נחשב ראונו למלוה בריבית. וכדלהלן:

דעות הפוסקים שיש איסור ריבית כשהלווה (השני) משתעבד לגוי

בחידושי מהרא"ל יו"ד סי' קסח סק"ג מאריך שם שאם ראונו נותן את הכסף לשמעון כדי ששמעון יפרע לגוי, אף אם שמעון השתעבד ישירות לגוי, ואף ראונו נפטר מחובו לגוי, מכל מקום נחשב שראובן הלווה לשמעון בריבית, מכיון שהגוי לא פטר את ראונו רק אם ישעבד את שמעון במקומו, ושמעון השתעבד קרן וריבית באמצעות הכסף שקיבל מראובן. ואם רוצים שלא יהיה איסור ריבית מן התורה, יש לעשות רק באופן כזה, שהגוי יאמר לראובן שבאמצעות נתינת הכסף לשמעון, נתינה בלבד ללא שום תנאי, יפטר מחובו, והגוי יסכם עם שמעון שישתעבד לו תמורת הכסף שיקבל באמצעות השתדלותו. הרי שאף אם שמעון חייב ישירות לגוי וראובן נפטר מחובו, עדיין יש איסור ריבית אם חיוב שמעון לגוי הוא על פי דרישת ראונו כשנתן את הכסף.

ובאמת שהדברים מפורשים בחידושי הריטב"א (הישנים) שם וז"ל: "אית דאמרי הכא דאם לא אמר לו אני מעלה לך כדרך שאתה מעלה לו מותר דלא שיעבד עצמו לישראל אלא אמר לעכו"ם אני חייב ק' דינרין בריבית, כגון שאמר לו לעכו"ם

דעת הפוסקים שיש דין 'עבד כנעני' בגוי

במאמר הקודם הארכנו שיש לחייב את הלווה במלוא הסכום שקיבל מהבנק, מאחר והבנק נתן את הכסף ללווה בשליחות המלוה ולזכותו, והכסף שקיבל הלווה מהבנק משעבד אותו למלוה, כאילו קיבל מהמלוה עצמו, ומדין 'עבד כנעני'. אמנם, עדיין יש לדון באופן שבעלי הבנק הם גויים, אם הלווה משתעבד למלוה על ידי קבלת הכסף מהבנק, ויסוד הספק הוא אם דין 'עבד כנעני' מסתמך אף על דין שליחות, שנותן הכסף הוא שלוחו של הזוכה, וממילא אין שליחות לגוי, או שדין 'עבד כנעני' אינו תלוי בדין שליחות.

בקצות החושן סי' קכג סק"ה כתב שדין 'עבד כנעני' אינו תלוי בדין שליחות ומועיל אף בגוי. וכן כתב בהגהות רע"א על השו"ע סי' קצ סעיף ד. וכן כתב בספר מחנה אפרים הלכות שלוחין סי' טו שדין 'עבד כנעני' אינו תלוי בדין שליחות, ומועיל אף בגוי. וכן כתב בחידושי הרי"ם קידושין דף מא ע"א שדין עבד כנעני אינו צריך לדין שליחות. וכן כתב בספר אור שמח הלכות אישות פ"ה הלכה כב, שדין 'עבד כנעני' מועיל אף בחרש שאין לו דין שליחות. וכן מוכח מדברי הנתיבות בסי' סו ס"ק לד, שכתב שאדם שלווה כסף מגוי בשטר והגוי מכר את השטר ליהודי במסירה בלא כתיבה, יכול היהודי לגבות מהלווה, שכל הלווה מגוי משתעבד על פי דיניהם, וכיון שבדיניהם הקונה את השטר יכול לגבות, הרי הוא כאילו פירש שהוא משתעבד לכל מי שיקנה מהגוי במסירה בלבד. הרי שקבלת הכסף מהגוי משעבדת את הלווה לאחרים.

מדברי שו"ת משאת בנימין אין להוכיח שיש דין 'עבד כנעני' בגוי

בספר דברי חיים (אורבאך) הלכות מכירה סי' א בהג"ה מוכיח מדברי שו"ת משאת בנימין סי' צז שיש דין 'עבד כנעני' בגוי, שנשאל שם על גוי ששלח שליח לקנות עבורו את החמץ של יהודי בערב פסח והשליח שילם עבור החמץ בכסף של עצמו, והאריך שם שאין חסרון בכך שהכסף לא היה של הגוי הקונה אלא של הגוי השליח, שהגוי יכול לקנות באמצעות כסף של אחרים מדין 'עבד כנעני'. אמנם נראה שיש לדחות את הראיה, ששם מדובר שהמשלח והשליח שניהם גויים, ובתחילת התשובה האריך שם שיש דין שליחות כששניהם גויים¹, ואם כן ודאי שיש גם דין 'עבד כנעני', שהרי אף אם צריך לדין שליחות, הרי נותן הכסף הוא שליחו של הקונה. אבל אם הנותן הוא גוי והקונה יהודי, או להיפך, עדיין יתכן שאין דין 'עבד כנעני'.

ראיית החזון איש ועוד אחרונים שאין דין 'עבד כנעני' בגוי

אמנם, החזון איש בחו"מ סי' ג' אות יז חולק על הקצות (ואינו מציין לדברי הגרע"א והמחנה אפרים) וסובר שאין דין 'עבד כנעני' בגוי. וז"ל: "כתב הקצה"ח דאפשר לישראל ליתן עבור נכרי מדין עבד כנעני, שאין דין עבד כנעני צריך לשליחות, שהרי יוצא בכסף ע"י אחרים על כרחו של עבד, ולא נראה כן, ועוד דא"כ מאי קשיא ליה ב"מ (דף ע"א ע"ב) בהעמידו אצל נכרי הא שפיר מצי ישראל ליתן לישראל ממונו בשביל נכרי שישתעבד

¹ חידוש זה מובא אף בשו"ת סי' רמג סק"ה. אמנם, יש לציין שהרבה מהפוסקים חלקו עליו וסברו שאין שליחות מגוי לגוי. עיין נחלת שבעה תשובות סי' ל, מגן אברהם סי' תמח סק"ד, משנה למלך הלכות שלוחין פ"ב ה"א, קצות החושן סי' קפח סק"א ובפתחי תשובה אבה"ע סי' ה ס"ק יג.

אמור לישראל בעל חובך שיתן לי הק' דינרין שהוא חייב לך ואני מעלה לך הריבית והוא יפטר, ונתנם לו הישראל ואמר לו הישראל הילך ק' דינרין בריבית בשביל פלוני עכומיז ולעכו"ם תהיה משועבד ולא לי מותר ואפילו לא העמידו אצל עכומיז. ואית דאמרי אסור. וצ"ע מדלא אשכח היתירא אלא העמידו אצל עכומיז". הרי שדעתו נוטה שאסור אף אם הלוח השני משתעבד ישירות לגוי והגוי פוטר את הלוח הראשון. וכן כתב אף בהמשך דבריו, ומפרש כן בדברי הגמ', שבאופן כזה אסור מדינא, אלא שמחלק בין ריבית קבועה שהלוח יהיה חייב אפילו אם יפרע מיד, לבין ריבית שעולה כל יום, וז"ל: "והכי נמי מפרשין ברישא דאם העמיד אצל כותים מותר. דכיון דאין שליחות לכותים אסור דן לא נשא ונתן ביד דישראל אדעתיה דנפשיה קא עביד. והוה ליה כישראל שאמר לישראל הילך מנה זו בהלואה ותן הקרן והריבית לעכומיז ולי לא תשתעבד כלל דאסור דהא בשליחותיה יהיב ריביתא הכי נמי לא שנה ודווקא דאסרין כי האי גוונא הכי כגון שקוצב לו ישראל הריבית אבל אמר לו דינר בכל שבוע שרי דאשתכח דעכומיז שקיל ריביתא מפני הארכת זמנו". ובדברי הריטב"א נראה פשוט שאדם יכול להלוות כסף לחבירו ולהתנות איתו שישתעבד רק לגוי ולא אליו, אלא שהריטב"א דן אם במקרה כזה יש איסור ריבית. ובשו"ת אבני נזר יו"ד סי' קפח אות ב מבאר שיש דין 'עבד כנעני' בהלואה, ובאות ג מפרש דברי הגמ' בדרך זו, וז"ל: "והיינו דפריך אלא רישא כיון דאין שליחות לנכרי איהו דשקיל מיני ריביתא, שהרי הישראל הלוח לו שיתחייב לנכרי קרן וריבית, וזה מהני מדין עבד כנעני, ואסור דמה שמתחייב לנכרי על פיו כאילו מתחייב לו מדין ערב ואסור". ומסיים "שוב מצאתי הדברים בריטב"א בקצרה עיין שם". הרי שמפרש בדברי הריטב"א שהלוח השני משתעבד לגוי מדין 'עבד כנעני' ואף על פי כן אסור.

הלוח השני כתב שטר שהוא משתעבד לגוי

ונראה להוכיח גם מהשו"ע שאף במקרה שהלוח השני משתעבד ישירות לגוי עדיין יש איסור ריבית מן התורה. שבי"ד סי' קסח סעיף א נפסק "ישראל שלוח מעות מעובד כוכבים ברבית, ובקש להחזירם לו, ואמר לו חבירו תנם לי ואני אעלה לו כדרך שאנתה מעלה לו, אסור. ואפילו כתב ישראל שני שטר בשמו לעובד כוכבים, ונתן משכונות וגם נתן הרבית לעובד כוכבים, אסור". והרמ"א שם מוסיף "וכל מה שנתן לעובד כוכבים מפקינן מישראל ראשון, דהוי רבית קצוצה".

מקור דין זה שכתובת שטר אינה מועלת הוא בשו"ת הרא"ש כלל קח סי' יג, וראייתו שבגמ' לא נתנו אפשרות להתיר איסור ריבית רק אלו הישראל – הלוח הראשון יחזיר את הכסף לגוי והגוי יתן ללוח השני. וכן כתב בביאור הגר"א שם שהרא"ה מהגמ' היא ממה שלא כתבו אפשרות זו.

ובחוות דעת שם סק"א כתב וז"ל: "ואף דמבואר בחו"מ (סי' ס"ו) דבמוכר שטי"ח וכתב לו שטרא בשמיה דאינו יכול למחול ומשמע דנקנה לו מדאורייתא דמכירה שהיא מדרבנן יכול

למחול וכיון דהחוב נקנה להעובד כוכבים מדאורייתא הרי הריבית העולה בכל יומא ויומא לעובד כוכבים הוא עולה ומה"ת יצטרך הישראל להחזיר הריבית, זה אינו כיון דהישראל קצץ עמו זמן אף שנקנה החוב לעובד כוכבים אי"י לבטל השכירות שהיא לזמן כמו בשכירות מטלטלין לזמן דאף שמוכרין בתוך הזמן אין הלוקח יכול לבטל השכירות, וכיון דקציצת הזמן קיים בשביל הישראל הוי כנותן הרבית בשביל הישראל וחייב להחזיר". ביאור דברי החוות דעת הוא שהמלוה בריבית נחשב זה שנתן ללוח את הזכות להחזיק בכסף במשך זמן מסוים וקבע את המחיר על המתנת המעות² ולא זה שהלוח חייב לפרוע לו, ולכן לא יועיל אם שמעון יכתוב שטר לגוי. ואם כן אף אם שמעון השתעבד לגוי מדין 'עבד כנעני' מכל מקום קציצת הריבית נעשית על ידי ראובן ולא על ידי הגוי. שהרי אף בדין 'עבד כנעני', אם ראובן הלוח לשמעון על מנת שיפרע לאחר חודש ללוי, שמעון אינו חייב לראובן כלום אלא ללוי, היעלה על הדעת שלוי יוכל לדרוש את הכסף בתוך החודש שקבע ראובן, יוצא שקציצת הזמן תלויה בנותן הכסף. ועל כל פנים בדברי הרא"ש והשו"ע מוכח שאף אם הלוח השני משתעבד ישירות לגוי, יש איסור ריבית מן התורה על הלוח הראשון, ואם כן אף אם התנה הלוח הראשון שהשני ישתעבד לגוי ישירות מדין 'עבד כנעני' עדיין יש איסור מן התורה.

שוב מצאתי בספר אמרי בינה חו"מ קונטרס דיני קנינים סי' ד שמביא מחידושי הרמב"ן ביבמות דף מו ע"א שסובר שיש דין 'עבד כנעני' בגוי, שכתב שהקונה גוי לעבד ולא הטבילו לשם עבדות יכול לשחררו בכסף על ידי אחרים³, והיינו מדין 'עבד כנעני'.

² ונראה שלא רק אם ראובן הלוח לשמעון ולאחר מכן כתב שמעון שטר לגוי, מתייחסת קציצת הריבית לראובן, אלא אף אם ראובן נתן את הכסף לשמעון לאחר ששמעון נתן שטר לגוי, ושמעון לא היה חייב לראובן כלום אפילו רגע אחד, מתייחסת קציצת הריבית לראובן, וראובן נחשב למלוה בריבית. שהרי אף במקרה כזה אין שמעון חייב לתת את הכסף לגוי לפני הזמן שראובן קבע איתו. וכן נראה מלשון שו"ת הרא"ש שם שראובן נתן את הכסף לשמעון לאחר ששמעון כתב את השטר ומסרו לראובן. אמנם ייתכן לדחות ששמעון מסר את השטר לראובן אבל ראובן לא מסרו לגוי עד לאחר ההלואה, ומכיון שאין זכיה בגוי לא זכה הגוי בשטר עד לאחר ההלואה, אבל אם הגיע השטר ליד הגוי לפני ההלואה יהיה הדין שונה. ולא מסתבר, שאם כן הרא"ש היה צריך להדגיש זאת. גם משמע שם שלא נתן ראובן את הכסף לשמעון מיד לאחר שקיבל את השטר, שכתוב שם שהוצרך לשלוח את הכסף ביד שליח. ומצד ראיית הרא"ש שהגמ' לא כתבה אפשרות זו, ודאי מוכח שאין חילוק אם כתיבת השטר קדמה או נתינת הכסף, שאם באופן שכתובת השטר קדמה אין איסור ריבית, היתה הגמ' צריכה להשמיע היתר זה.

³ ואף שהחזון איש שם כתב שאף שקנין 'עבד כנעני' צריך לדין שליחות, מכל מקום ניתן לשחרר עבד כנעני בעל כרחו בכסף על ידי אחרים "דכיון דרבו בעלי עושה גם זה שיהא בשביל העבד בעל כרחו", מכל מקום נראה שאין כוונתו שבעבד אין צריך דין שליחות, אלא שאין צריך דעת העבד, שדעת האדון כדעתו, אבל מכל מקום אף בעבד צריך לדין שליחות. ומדברי הרמב"ן מוכח שאין צריך לתורת שליחות כלל.

מכתבים למערכת

בגליון 31 – חודש סיון כתב הרב ברוך שובק שליט"א בענין אדם שלווה באמצעות שיק, והבנק חייב את חשבון המלוה בפחות מערך השיק (המשך המאמר מתפרסם בגליון זה) שיש להחשיב את הכסף שקיבל הלוח מפקיד הבנק כאילו קיבל מהמלוה עצמו, מאחר שהבנק נתן בשליחות המלוה.

הרב אברהם אהרן ויזניצר שליט"א מעיר שפקיד הבנק אינו אלא שליח הבנק, והבנק לא נתן לו רשות לתת ללוח את מלוא הסכום הרשום מבלי לרשום זאת בחשבון המלוה, ואם עשה כן שינה בשליחותו, והכסף שקיבל הלוח הוא גזל מהבנק, ואינו מחייב את בעל החשבון. והאריך לבאר שאם הבנק בבעלות גויים, הכסף מוגדר כטעות גוי והלוח זכאי בכסף.

תגובת המערכת: הלוח קיבל את הכסף בדין, מאחר שהציג את השיק לפני הבנק, והפקיד אף לקח ממנו את השיק, ממילא הבנק היה חייב לתת לו את מלוא הסכום הרשום עליו. הבנק אינו רשאי לקחת את השיק מידי המציג מבלי לתת לו את התמורה ולהשאיר אותו בלי כלום.

מבלי לדון אם בדין תורה הבנק היה חייב לתת למציג השיק את הכסף, מבחינת החוק ונוהלי הבנק ודאי היה חייב (לפי החוק גם טעויות של הפקיד מחייבות את הבנק, כאורגן או כשלוח), והבנק מעוניין לשמור על החוק ועל הנוהל, וודאי שהוא מרשה לפקיד לתת את מלוא הסכום הרשום על השיק ללוח, אף אם הפקיד טעה ולא רשם בחשבון המלוה, וממילא הכסף שקיבל הלוח הוא בשליחות המלוה – בעל החשבון ומחייב אותו.

נתאר לעצמינו. מה היה קורה אם המלוה היה סוגר את החשבון לאחר שהלוח פדה את השיק והיה עובר לגור במדינה אחרת. הבנק היה עולה על הטעות לאחר שאין לו כבר אפשרות לתבוע את המלוה – בעל החשבון לשעבר, ואין באפשרותו לתבוע רק את הלוח שקיבל את הכסף. האם יעלה על הדעת שהבנק יבוא לתבוע את הלוח על הכסף שקיבל.

לסיכום: הכסף שהלוח קיבל – בדין קיבל ולא בטעות. הטעות היא רק בכך שהבנק לא חייב את חשבוננו של המלוה.

"עלון המשפט" יוצא לאור על ידי "מכון מענה שמחה", כל הזכויות שמורות

הקדשות לעלון הבא תתקבלנה בברכה עד ליום כה תמוז בטלפון: 052-7642-346